

Хіба ревуть воли, як ясла повні? (стислий переказ)

Панас Мирний

Частина перша

I. Польова царівна

Надворі весна: сонечко світить, поле зеленіє, пташки співають...

У неділю від Пісок до Ромодану йшов звичайний парубок небагатого роду та чепурної вдачі, років двадцяти. Від інших його відрізняв дуже палкий погляд, що світився незвичайною сміливістю і духовою міццю, разом з якоюсь хижою тугою. Хлопець ішов і милувався своїм полем та хлібом, який він сам виростив, та помітив, що його жито краще, ніж у дядька Кабанця. Хлопець пишається своєю працею, яка зробила з нього справжнього чоловіка.

Раптом Чіпка почув тонкий, гнучкий, дзвінкий голос, який його миттю причарував. Раптом він побачив його власницю у житі і назвав її подумки польовою царівною. Вона була низенькою, чорнявою й завітчаною польовими квітками, вдягнена в зелену байову керсетку, з червоними мушками, червону в букетах спідницю, на шиї висіли дорогі коралі, хрести, золоті дукати. Дівчина була надзвичайно гарною, й Чіпка закохався. Він намагався завести з нею розмову, але вона нічого про себе не розповіла.

Прийшов хлопець до Пісок аж під вечір, де його вже чекала мати. Чіпка спитав, чи є у москаля дочка, але мати не знала. Потім вони пішли спати.

II. Двужон

Це було за двадцять років до скасування кріпацтва. До Пісок прийшов чоловік з Дону, який назвався Остапом Хрущем, племінником давно померлого Карпа Окуня. Остап був одягнений у чорну сорочку, вибійчані й підсукані аж до колін штани, за спиною в нього висіла перев'язана мотузком одежа, через праве плече чоловік перекинув торбу з харчами й шапові чоботи. На взір — чоловік середніх літ. Придбав у Пісках хату, оженився з Мотрею Жуківною, негарною дівчиною вже в літах. Через два роки пішов на заробітки. Потім виявилось, що в Остапа на Дону жінка і троє дітей, а сам він не Хрущ, навіть не Притика, а Іван Вареник. Цей чоловік зіпсував репутацію Мотрі та Оришки в селі.

Коли його відправили в москалі, Мотря породила сина. Односельчани вишукували у хлопчика ознаки біса. За квартиру горілки москалі стали кумами, Оришка — кумою, маля охрестили Нечипором.

III. Дитячі літа

Після невдалого заміжжя Мотрю не хотіли брати на роботу в Пісках, вона заробляла на прожиття в Байраках, її хату стали оминати, цуралися й Чіпку. Із хлопця глузували, щипали і били, називали виродком, запортком, байстрюком. Малого заспокоювала бабуса Оришка, яка розповідала йому казки. Хлоп'я дуже любило бабу,

але терпіти не могло матір, оскільки Мотря іноді його била.

У Чіпки сформувалася думка, що у всьому на світі винні люди.

Одного разу хлопцю хотілося їсти, але батьки заборонили і налякали Богом, який постійно слідкує за ним. Малий з'їв увесь хліб, попередньо виколовши Богу очі (на іконі).

IV. Жив-Жив!

Коли Чіпці виповнилось дванадцять, Мотря з Оришкою надумали здати його в найми. Неохоче почав хлопець служити в Бородая. Одного разу багатій вибив його за те, що юнак нічого не хотів робити, на що Чіпка ледь не спалив хату господаря.

Потім хлопець пішов допомагати дідові Уласу пасти овець, де познайомився зі своїм однолітком Грицьком Чупруненком, сином померлого козака.

Грицько поскручував голови горобенят, пояснивши Чіпці, що він мстить за Ісуса (пташки кричали "Жив!-Жив!", коли мучили Хреста). Варениченко, хоч спочатку вважав Грицькову розвагу гріхом, повбивав багато горобенят.

Чіпці подобалась робота підпасича. Одного разу він відбив ягня у вовка разом із собакою Лиском.

V. Тайна-невтайна

Після смерті родича Мотрі перепала частина його землі.

Померла баба Оришка, що стало важким ударом для Чіпки.

Чіпці було сімнадцять, коли скасували кріпацтво. Діда Уласа зробили жебраком через великий податок і прогнали з двору. Старий розказав Чіпці про його батька, як той через свою "шкодливість" часто потрапляв під гарячу руку до панича, і як потім втік на Дін. Чіпка не міг зрозуміти, чому тато не помстився панові.

Через борги Уласа забрали до панів Польських.

VI. Дознався

Зима. Селяни обурювалися законами щодо порядку скасування кріпацтва.

Під весну Чіпка висунув свою кандидатуру на роботу пастуха, але громада відмовила йому через нібито недосвідченість хлопця. У Чіпки наростає злість на панів і людей.

Він був змушений поратись коло своєї землі. Нудна робота з часом перетворилась на улюблене заняття. Чіпка став справжнім господарем.

У неділю хлопець пішов до своєї землі та зустрів там польову царівну. Насправді її звали Галею.

Чіпка почав частіше ходити на поле з надією зустріти цю дівчину або побачити її хоч здалеку.

VII. Хазяїн

Після звільнення діда Уласа Грицько пішов у Херсон на заробітки. Назбирав трішки грошей, повернувся в Піски, викупив ґрунт та оженився на Христі, роботящій веселій, але бідній дівчині-сироті.

Родина Грицька й Христі була зразком того, чого можна набути чесною працею. Усі їх поважали й ставили в приклад.

Частина друга

VIII. Січовик

Сто п'ятдесят років тому у Пісках не було ні палаців, ні чепурних хат — лише одні хутірці. Оселився тоді там Мирін Гудзь, немолодий чоловік, коренастий, з довгими усами, з закрученим за ухо оселедцем. Мирін любив мисливство і війни. Одружився з Мотрею Зайцівною, яку зустрів, коли повертався з полювання. Згодом у них народився син Івась. Батько часто розповідав хлопцю історії зі свого життя на Січі, малим Івась хворів Січчю, але, подорослішавши, зробився не козаком (тому що минула вже козаччина), а хліборобом. Його дружиною стала Мотря, дочка Кабанця. Згодом їх сімейство поповнилося хлоп'ятами Максимом, Василем і Ониськом. Максим увібрав у себе дідів козацький дух та жагу до воєн.

IX. Піски у неволі

Прийшла до Пісок неволя: віддали село панові Польському (був генералом), одному із представників голопузої шляхти. Селяни не хотіли слухатися поляка і його жида Лейбу, тому підняли бунт, за що генерал натравив на піщан роту москалів.

Мирін, щоб уберегти свою родину від кріпацької долі, збігав у компут і записав туди свого сина. Це зробило Івана і його нащадків довіку вільними.

Пан Польський поїхав із Пісок, залишивши господарем Лейбу. Той розжився у Пісках, змінив одіж; жінка його погарнішала, діти стали не такими миршавими. Лише іноді цій сім'ї перепало за те, що в Христа не вірили. Звикли селяни до жида. За нього піщанам непогано жилося (Лейба замінив панщину податком, відкрив шинок тощо).

X. Пани Польські

Біда не приходить одна. Пан Польський помер, тому до села приїхала його "висока, в'яла, як суха тараня" дружина. Для неї селяни звели палац у Пісках. Жінка зневажала піщан, за її панування простий люд дізнався, що таке панщина (чотири, а потім і всі п'ять днів на тиждень), зневага, жорстокість.

Мала генеральша двох синів і три дочки. Для своїх дітей пані понабирала багато слуг до двору: не оминули панського хліба Ганна (донька Кирила Очкура), Омелькова дочка Олеся, сирота Уляна, син Вареника Петро, Іван Шкляр та Степан Пугач; за п'яльця посадили Стеху і Марусю, ткала генеральші Гапка...

Своїх панночок потрібно було вдало видати заміж, тому полячка п'ять років підряд регулярно влаштовувала пишні прийоми у своєму домі. Вона справляла всі можливі свята; не було й дня, щоб у домі не гостювало трое-четверо людей.

Врешті-решт старша вийшла заміж за сусідського пана, середульша одружилась із гусаром. Молодшу мати недолюблювала, тож коли донька побралася із хохлом Саєнком, не дала їй приданого.

Оскільки дім генеральші став пустим і їй було дуже сумко самій, вона розвела у палаці справжнє котяче царство.

"Через Уляну мені життя нема", — так нерідко жалілася жінка на свою горничну. Дівчина була гарною молодницею, веселою, доброю, щирою, полюбила Стюпку-лакея, за що пані на неї дуже сердилася, через свою злість до них і померла.

Замість генеральші став головним на селі її син Василь Семенович. Він закохався в Уляну. Але панич змушений був покинути Піски; через місяць після його від'їзду молодиця вийшла заміж за Петра Вареника і згодом народила йому сина Івана (Чіпчиного батька). Поки це все діялось, Пісками правив Потапович.

Через рік вернувся Василь Семенович із молодю дружиною, незабаром приїхав до Пісок і його брат Степан, теж із жінкою. Поділили вони батьківську землю: Долина, Байраки, Побиванка — досталися меншому, а Піски, Гайдамаківка та Красногорський хутір — старшому.

Потаповича змінив Карпо Дровиченко, що отримав прізвисько Іржа за всюю нелюдську жорстокість. Він же підбив Василя Семеновича на шостий день панщини.

Василь Семенович переїхав зі своїм сином та шістьма дочками у новий палац на Красногорському хуторі. Для хлопця він узяв горничним Івана Вареника, який виявився великим ледащом.

Дочки у Василя вийшли чорномазі, негарні, як циганки, але і таких треба було віддавати заміж. Ідеальними чоловіками для них були б сини багатії козацьки Шведихи, але Польські ворогували з ними. Поробив він зятями Совинських, Кривинських, Борецьких, Мителів...

Верховодили пани Польські у Гетьманському, як царі, а всі кругом мовчали і терпіли.

XI. Махамед

Важка хліборобська доля тим, хто не може до такої праці звикнути. Тому селяни і привчають своїх ще зовсім маленьких дітей до роботи на полі, Мирон та Мотря — не виняток.

Найзавзятішим до роботи виявився Максим, хоча йому першому це заняття й набридло. Хлопцеві весь час хотілось чогось нового, якихось змін. Він часто згадував розповіді свого діда про Туреччину, битви, і це хвилювало його дитячу уяву. Його душа прагнула пригод. Одного разу він поцілів каменем у бугая, а потім тікав від нього. Щоб урятуватись, Максим перескочив через панський тин, а бугай зніс той паркан і розпоров живота.

Така була Максимова вдача. Хто їздить на баранах, лякає телят, краде фрукти і овочі в панському садку? Максим. Хто бунтує кріпаків, неславить дівчат? Усе він. За останнє, його, до речі, і прозвали Махамедом.

Мучились із ним батько й мати, а тоді віддали у москалі. Тихо стало у Пісках, не чути ніякої шкоди.

Посумували брати за Максимом, а тоді забули. Одружив Іван Василя та Ониська, залишивши хату і дві десятини землі москалеві. Через це майно стали брати лютими ворогами, помирились же тільки зовсім збіднівши і дізнавшись, що москаль живий і став старшим у війську.

XII. У москалях

Погнали рекрутів аж у Московщину. Сумно Максимові серед лісу, згадує рідні безкраї степи. Завели їх по квартирах переночувати, а там дим із печі валить прямо в

хату, таргани, прусаки по стінах повзають... На ранок погнали їх далі, а що далі йшли, тим ставало все гірше... Нарешті привели їх у казарми. Умови жахливі, люди сумують, плачуть, а Максим сміється. Кажуть, що є люди, які найважчу тугу виливають у жарти, тому такі ніколи не знають горя; за це їх звуть щасливими. Таким і був Максим.

Муштрують хлопця рік, другий — стало нудно йому, тому він став пити. Дудлив горілку рекрут уміло. Одного разу ротний помітив, що вони напилися, але Максим взяв усю вину на себе. Так хлопець став душею компанії, цим учинком заслужив повагу й у ротного.

Сподобалось Максимові життя у Московщині, докучала лише казарма й жахлива їжа. Тому рекрути попросились у ротного піти на "прокормленіє" й пішли грабувати людей. Прошвендяли заробітчани цілий тиждень, вернулись із цілою купою грошей, віддали частину начальнику, а на решту загуляли. Спершу Максима трішки мучила совість за нечесні заробітки, але згодом він кинув ті думи.

Максим став унтер-офіцером.

XIII. Максим-старшим

Що можна простому солдату, того не можна старшому. Максим зовсім занудьгував: пити не можна, відвести душу нема з ким. Почав він учитися читати.

Був 1848 рік. Французи скинули свого короля, за ними почали бунтувати і німці, австрійці... Озброїлись і наші "обороняти австріяка од венгра, — тушити пожежу". Пішов і Максим зі своїм взводом, ледь не загинув тоді.

В іншій битві загинув фельдфебель, новим став Максим. Більше старшинування ще більше гнітило чоловіка. Назбирав він трохи грошей та й вирішив одружитися. Нареченою стала Явдошка, дочка москаля, який переховував у себе крадіїв і різних гульвіс. На дівчину батькам було байдуже, тому, щоб не бути голодною, дитина ще змалку призвичаїлась до крадіжки. Підростаючи, дівчина робилась усе хижіше й хижіше, призвичаїлась до горілки. Знаючи про свою вроду, вона "торгувала нею, як жид крамом". Вийшла із Явдохи справжня московка: не боялась походів, уміла перепродувати добро. Полюбили москалі Явдоху.

Через десять років Явдоха породила доньку Галю. Батьки хотіли виростити доньку в розкошах, тому почали красти й грабувати ще завзятіше.

Відправили Максима спочатку на війну в Сілістрію, а потім у Крим, Явдоха з Галею поїхали за ним. Після легкого поранення чоловіка звільнили від служби. Вирішив Максим повернутись у Піски. Спочатку оселилось подружжя у батьківській хаті, а через чотири роки перебралось на хутір.

Дивуються піщани: пішов Максим Махамедом, а повернувся поважним багатим чоловіком. Ось що робить служба з людиною!

Частина третя

XIV. Нема землі

Прийшов якийсь чоловік із Дону й забрав у Чіпки землю. Не змирився хлопець із такою втратою, пішов у місто скаргу писати. Аж під вечір дістався Чіпка до Гетьманського, почав думати, де б це його переночувати. Випадково Чіпка зустрів

Пороха, чиновника, що згодився написати позов за кварту горілки. Порох — п'яничка, у його хаті пристрастився до горілки й Чіпка.

Чіпку прикро вразили умови життя Пороха і його родини, а також здивувало те, що чоловік вечеряв, але забув накормити своїх замурзаних голодних дітей. Мимоволі він задумався про своє майбутнє життя з Галею (жінку Пороха теж звати Галя).

XV. З Легкої руки

Із самого ранку пішов Чіпка до Чижики в суд. Секретар розглянув його позов і сказав, що нещастю можна зарадити лише за п'ятдесят карбованців. У хлопця не було таких грошей. Розчарований, повернувся Варениченко у Піски ні з чим. Із горя він почав пити.

XVI. Товариство

П'ючи та гуляючи, знайшов собі Чіпка трьох товаришів: Лушню, Матню і Пацюка. Лушня був "широкоплечий парнище, високий, бравий, з хорошим панським личком, з чорними гарними вусами, з карими веселими очима". Пацюк собі "худощавий, низький, мишастий, справжній Пацюк, такий і прудкий; говіркий, співучий — на селі перший співака". Матня був неохайним товстуном з "татарським обличчям". Усі троє виростили при панських дворах, усі троє були злодіями і гульвісами. Мати намагалась відкрити Чіпці очі, але марно. У відчаї жінка навіть здала рідного сина у чорну, на що після повернення він відповів їй образливими словами. Коли Мотря дізналась, що Чіпка витягнув із скрині старої її білу свиту, Мотря зібрала свої речі і пішла жити до старої баби-пупорізки.

Усе пропив Чіпка, залишився лише хліб. Незважаючи на умовляння товаришів продати зерно жиду, чоловік категорично відмовився і вирішив віддати його задарма Грицьку Чупруненку. Матня приніс горілку, хоча не мав грошей на покупку.

XVII. Сповідь і покута

Вранці стало відомо, що жида Оврама обікрали. Чіпка прийшов вдруге прийшов до Грицька і цього разу застав його дома. В очі подружжю Чупрунеників одразу кинулися переміни, що сталися з Чіпкою: "Та й ти, Чіпко, перемінився... на себе не схожий... Чого це ти так занепав?" Побачивши чепурну хату Грицька та його привітну дружину, Чіпці враз стало жаль свого минулого життя.

Христя насипала чоловікам обідати. За столом Чіпка скаржився на свою долю, обвинувативши у своєму лихові людей. Він говорив, що не може змиритися з тим, що люди живуть не так, як їм велів Господь, що немає на світі правди. Потім він запропонував Грицькові забрати хліб, той неохоче погодився.

Чіпчині одкровення зовсім не зачепили Чупруненка, але Христю вразили в саме серце. Після того, як Чіпка пішов, Христя сказала, що погоджується з його словами: якби люди жили по правді, вона б не лишилась сиротою й не терпіла б нужду. Грицько заперечив, сказавши, що своя сорочка ближче до тіла й чуже добро ніхто просто так доглядати не хоче. Він не зрозумів Христиних слів і мало не подумав, що його жінка закохалась у Чіпчині голі п'яти.

У неділю Грицько приїхав за хлібом. Лушня, Матня і Пацюк допомагали перевозити

його, а дізнавшись, що Чіпка віддав хліб даром, розсердились не на жарт. Чупруненко пообіцяв три карбованці і квартиру горілки компанії, якщо вона той хліб ще й помолотить.

XVIII. Перший ступінь

Важко Мотрі на старість терпіти зневагу від свого сина, а той зовсім берега пустився: все п'є та гуляє. Чіпка пропив уже все хазяйство, тому в нього немає грошей. Із друзями він вирішив пограбувати пана. Четвірка пішла до жида і той згодився взяти їхню пшеницю за семигривеник. Під час крадіжки Варениченко вбив сторожа.

XIX. Слизька дорога

Чіпчина совість спить, бо приспана горілкою, а тим часом у Пісках стало відомо про пограбування і вбивство; підозра відразу впала на їхню четвірку. На тиждень чоловіків закрили в чорну, але їм хоч би що: лише регочуть та лясни точать. Як вийшли з тюрми, знову почали красти.

Чіпчині слова про правду і кривду глибоко запали до душі Христі, жінка пригадувала його гострий погляд і думки та порівнювала Варениченка зі своїм чоловіком. Грицько розумів, що Христя охолола до нього через Чіпчині розмови, тому навіть зрадив його злочинам. Проте Христя до Чупруненка тепліша не стала: "Коли такий чоловік (Чіпка — авт.) отаке робить, що ж уже другі?"

XX. На волі

Як тільки оголосили про звільнення козаків із кріпацтва, піщани заметушились, кожен намагався побільше в пана забрати. Ішло до Різдва. Усі люди мали передсвяткові клопоти, лише Чіпці однаково: він усе гуляє. На свята його компанія задарма частувала чоловіків, тому вся сильна стаття села пропадала в шинку, що дуже непокоїло жінок. Серед гульок піщани згадали й ті несправедливі два роки, які вони мали задурно відробити панам...

Уже минуло Водохреща, час би й до роботи взятись, але яка в них робота, коли селяни кожного дня збираються в шинку і обговорюють "рощот". Зібралися піщани одного разу в Красногорці біля дому Василя Семеновича, щоб попросити грошей за роботу. Пан злякався, що вони бунт чинять, і поїхав за підмогою. Наступного дня чоловік приїхав разом зі справником, посередником Кривинським, становим, стряпчим і купою москалів. Вони вирішили силою заспокоїти громаду. Чіпка був серед простолюду і закликав їх не здаватися, за що його схопили і зв'язали. Матня, Лушня та Пацюк накивали п'ятами, коли стало гаряче; Чіпка зрозумів справжню ціну своїм товаришам.

Грицько, настоявшись у чужому городі та надивившись вдосталь на бійку кріпаків, трохи змерз та поплівся додому. Він сказав Христі, що тим кріпакам — "зłodіям", "недобиткам" — так і треба. У чоловіка не було співчуття до них, оскільки ті "позивкали тільки красти та горілку пити, а не берегти хазяйського добра". Дружина заступилася за невільників, а Грицько образився: "...чого вона заступається за таких зłodіїв, що в його свердла покрали?".

XXI. Сон у руку

Сняться Чіпці кошмари: то вбитий ним сторож, п'янки, награбоване добро...

Прокинувся Чіпка, став посеред хати та й давай бити поклони й молитися... прокльонами.

Навідався до Варениченка Лушня (інші побоялись провідати Варениченка), набрехав, що їхню компанію забрали в чорну, коли був бунт. Він запевнив Чіпку, що вони не втікали. Чіпка пробачив друзів. Лушня пообіцяв жити правдою.

XXII. Наунка не йде до Бука

Стара Мотря хоч і знала про синове злодійство та хуліганство, проте коли дізналась про побиття своєї дитини, у неї защеміло серце.

Лушня, Матня й Пацюк влаштувались на роботу до жида в шинок.

Чіпка попросив у матері пробачення й весною вона переїхала назад у рідну хату. Кріпаки знов вчиняють бунти, але Варениченку вже не до того: він порається у дворі наводить у хазяйстві лад. Яке життя, таке й товариство: чоловік знову подружився з Грицьком.

Колишній гульвіса став порядним чоловіком, справжнім господарем. Лише б одружитись іще...

Частина четверта

XXIII. Невзначай свої

Настала осінь: скрізь темно, сумно. У таку пору людям зазвичай тяжко живеться. Але не Чіпці: ходить чоловік радий-радісінкий.

У москаля і Явдохи в хаті зібралася компанія чоловіків, яка "рівняла багатих з бідними", одним із них був Чіпка. У будинку він побачив Галю і освідчився їй у коханні. Почуття виявилось взаємним.

XXIV. Розбишацька дочка

Мати порадила сину скоріше одружитися, тому Чіпка пішов до Галі й зробив їй пропозицію. Дівчина заплакала й зізналася, що вже засватана за Сидора. Проте вона сказала, що не все втрачено: вона попросить матір і батька змінити рішення щодо її заміжжя. Дівчина розповіла про своє несолодку долю розбишацької доньки й благала Чіпку кинути різати й убивати людей. Під кінець її сповіді він сказав коханій, що подумає над своїми вчинками.

XXV. Козак — не без щастя, дівчка — не без долі

Повернувся Чіпка від Галі — відразу пішов поратись по хазяйству, а звідти попрямував до шинку, щоб спитати, де живе Сидір. Адреси Чіпка не дізнався, але в цьому не стало потреби: він зустрів Сидора недалеко від шинку. Москаль не хотів уступати наречену Чіпці, але умовляння, легка брехня і могорич зробили свою справу.

Галя пожалілась матері на свою нещасливу долю, Явдоха розповіла все Максимові. Стали батьки думати, як від Сидора відкараскатись, аж тут він сам дав задній хід.

Коли Чіпка розповів матері, з ким він думає оженитись, Мотря була не в захваті від його вибору. Вона пояснила сину, що не слід бідному брати багачку, але не заборонила шлюб.

Старостою Чіпка зробив Грицька Чупруненка.

XXVI. На своїм добрі

У суботу заслати старостів, на другу неділю Галя й Чіпка повінчались.

Не сподобалась Мотря Явдосі, не до душі була Явдоха Чіпчиній матері. Але про Галю Мотря думку змінила: неначе сонечко засяяло, коли дівчина прийшла у дім свого чоловіка. Галя була доброю, роботящою, вона подарувала свекрусі багато одержі та інших дрібниць.

Галині розмови позитивно впливали на Чіпку: вони втихомирювали йому душу, іноді чоловікові навіть ставало соромно за свої колишні злодіяння. Він почав уникати товариства розбійників, натомість здружився із Грицьком, але Чупруненко не був зовсім щирим, бо заздрич Чіпчиному багатству. Христя з Галею стали, немов рідні сестриці. Радіє Мотря, що її дитина нарешті щаслива.

Навесні Чіпка звів новий гарний будинок замість їхньої старої хатини.

XXVII. Новий рік

Відміна кріпацтва спричинила прірву між батьками, які ще пам'ятали панщину, та дітьми, які не знали кріпаччини. Молоді зневажали старих за їх звичаї й надії, нерідко цуралися свого роду.

Помер Василь Степанович, проведена земська реформа, треба вибирати предводителя. Чіпці враз захотілось, щоб громада слухала його.

XXVIII. Старе — та поновлене

Приїхали всі пани і гласні до Гетьманського на вибори. Назначили Варениченка служити в управу...

Лагодився Чіпка громаді служити, проте нікому там не подобався: пани вважали чоловіка нерівнею собі, писарі заздрили... В управі дізнались про його злодійське минуле і звільнили. Така несправедливість сколихнула Чіпчину душу: "Коли б можна, — весь би цей світ виполонив, а виростив новий... Тоді б, може, й правда настала!.."

Помер Галин батько Максим.

XXIX. Лихо не мовчить

Явдоха боялася жити на хуторі сама, тому продала хату й оселилася в дітей. Важко стало жити Мотрі: дуже сильно Явдоха любила верховодити. Жінки отруювали життя собі і своїм дітям. Чіпці остогидло це, тому він згадав про своє колишнє товариство, стало все частіше з'являтися воно в його домі, майже щодня стояла на столі горілка. Чіпка знову взявся за розбій.

Померла Явдоха й Чіпка обвинуватив у її смерті свою матір.

Чіпка вирізав усю Хоменкову сім'ю і спалив хату. Його компанію пов'язали (Мотря пішла у волость і здала сина). Дізнавшись про лихо, Галя повісилась.

На другий рік Чіпка пішов у москалі. Грицько забрав до себе Мотрю.